

KRITIČKI OSVRT NA LITERATURU O NACIONALNOM
RAZVOJU SRBA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI OD SREDINE
XVIII STOLJEĆA DO 1848.*Ivan Jurišić*

Već duže vremena osjeća se u našoj historiografiji nedostatak cjelovite bibliografije radova o nacionalnom razvoju Srba u Hrvatskoj i Slavoniji. S tim nedostatkom suočavali su se do sada svi oni koji su željeli pisati o bilo kojoj komponenti u genezi njihove nacionalne svijesti, što je, dakako, usporavalo rad jer se gubilo mnogo vremena na pronalaženje literature.

Prvi korak prema stvaranju cjelovite bibliografije učinio je tek nedavno Milan Radeka¹ objavivši popis literature i izvora kojima se služio pri izradi svoje posljednje knjige. No dosta priloga s tog popisa pisano je popularno, bez nekih većih pretenzija da budu znanstveni. Uostalom, i sam rad u kojem je ovaj popis objavljen ima isto obilježje, a pri tome je autor tek poneko djelo popratio kraćim komentarom.

Bibliografija radova koju ovdje donosim nije cjelovita jer je ograničena određenim vremenskim razdobljem (obuhvaća samo priloge koji se bave razdobljem od sredine XVIII st. do 1848), te zbog toga ne sadrži radove o doseljavanju Srba u Hrvatsku i Slavoniju, a iz određenih razloga ne bavi se ni ta radovima o Srbima u primorskom pojasu Hrvatske, no zato donosi prikaz onih rijetkih radova koji govore o odnosu Srba prema ilirizmu i odjeku Prvoga srpskog ustanka kod Srba u Hrvatskoj.

1. Prvi rad koji svojom tematikom ulazi u okvir ovog prikaza opsežna je povijest Karlovačkog vladništva iz pera Manojla Grbića u tri knjige, objavljena u razdoblju od 1891. do 1893.² U prikazivanju te povijesti Grbić je otišao odviše u širinu, jer prikazuje prilike u čitavoj Karlovačkoj mitropoliji, mnogo više nego što je bilo potrebno za razumijevanje povijesti Karlovačkog vladništva. Grbić piše u doba Khuenova banovanja, u posebnim prilikama, u doba nesporazuma između Srba i Hrvata, tako da se to i kod njega osjeća,³ a na drugoj se strani opaža divljenje Mađarima (o mađarskoj ustavnosti Grbić piše s osobitim poštovanjem) i strahopoštovanje pred Habs-

¹ Milan Radeka, Gornja krajina ili Karlovačko vladništvo. Izdao Savez udruženja pravoslavnog sveštenstva SR Hrvatske, Zagreb 1975, 372—380.

² Manojlo Grbić, Karlovačko vladništvo I—III, Sremski Karlovci 1891—1893.

³ Usp. M. Radeka, Srbi i pravoslavlje Gornje krajine, Zagreb 1963, 84.

burgovcima (osobito hvali Mariju Tereziju). Budući da je mladost proveo još u vrijeme Vojne krajine, to on i o krajiškoj upravi piše veoma povoljno. Takav stav natjerat će neke kasnije pisce povijesti Srba u Karlovačkom vladičanstvu da se od Grbića ograde i da dolazak Srba u Gornju krajinu prikažu »bez tereta prošlosti«.⁴

Iako Grbićeva povijest obuhvaća tri knjige, djelo nije dovršeno jer ide samo do 1824, tj. do smrti vladike Miokovića. Ta godina postaje presudna i za kasnije autore; većina ih završava svoje radove upravo s tom godinom ili nekoliko godina kasnije, bojeći se dugo vremena, sve do Milana Radeke, načeti pitanje rada Lukijana Mušickoga na prosvjećivanju Srba u Gornjoj krajinu.

Grbićevi su podaci o pojedinim vladikama oskudni, naročito u onim djelovima rada u kojima govori o školstvu. Taj podatak nas iznenađuje samo do onog trenutka dok ne saznamo da Grbić na više mjesta u svom djelu napominje kako će taj problem obraditi u posebnom članku o školama.⁵ No taj članak nije nikada napisao ili, ako i jest, nije ga objavio. Čini se da je to namjeravao uraditi u četvrtoj knjizi koju nije više napisao. Do danas nije pronađen nikakav rukopis tog djela niti je pronađena bilo kakva građa prikupljena za članak o školstvu. No i bez toga je Grbićevo djelo osnovni rad, kamen temeljac za mnoge kasnije autore koji ga uzimaju kao predložak, uza sve to što se iz kasnije prikupljene građe Dimitrija Nikolajevića Oklopdžije može vidjeti da Grbić nije iskoristio mnoge podatke iz Plašćanskog arhiva, a vjerojatno nije pregledao niti sav eparhijski arhiv.

Godine 1896. objavio je Giga Vojnović članak o školstvu Srba u Vukovaru, za koji je našao podatke u arhivu srpske pravoslavne crkvene općine, idući tragom Riste Mihajlovića koji je već 1873, pošto je postao član te općine, pregledao njezin arhiv, no iako je težište položio na povijest vukovarskih Srba u XVIII st., nije donio nekih podataka o školstvu.⁶ Najstariji podatak o spomenu vukovarske škole Vojnović je našao u crkvenom računu iz 1734. u kojem se spominje izdatak za školske skamije (klupe) i u jednoj naredbi mitropolita Vlkentija Jovanovića izdanoj u Vukovaru iste godine u kojoj se na više mjesta spominje »školska kutija« u koju se po crkvama stavljao prilog za škole. Iz sadržaja naredbe (koju Vojnović ne objavljuje) moglo bi se, po njemu, zaključiti da je škola postojala i prije 1773.⁷ Autor daje zatim mnoge podatke o školi kroz cijelo XVIII i XIX stoljeće (broj đaka, učitelji, njihova primanja, školski fond) tako da ovaj prilog lokalnog značaja svojim podacima znatno dopunjuje sliku o tadašnjem školstvu u Slavoniji.

U svojoj disertaciji o Pavlu Solariću, književniku, filologu i publicistu (1781—1821), te nacionalno svjesnom Srbinu rođenom u Velikoj Pisanici,

⁴ Isti, na i. mj.

⁵ Grbić, n. d. III, 227, 247, 249.

⁶ Risto Mihajlović, Iz prošlosti Vukovara, obzirom na tamošnje Srbe, Javor 17, Novi Sad 1890, broj 9—18.

⁷ Giga Vojnović, Nešto starine iz arhive srpske pravoslavne crkve opštine Vukovarske, Novi vaspitač 9, Novi Sad 1896, 5, 150.

Nikola Andrić ističe njegove veze s Dositejem Obradovićem i Vukom Karadžićem (kome je po Hrvatskoj tražio pretplatnike za njegov »Rječnik«, ali ih je malo našao), a bio je u vezi i s Jernejem Kopitarom.⁸ Interesantno je da svoja djela piše djelomično narodnim jezikom, a djelomično teškom slavenosrpštinom. Naime, pošto Srbe (po Andriću) u to doba nije ništa sjedinjavalo u jednu cjelinu osim crkve, a književni jezik im je bio dvojak, Solarić se nije mogao odučiti za jedan od njih. Smatrao je da »sa crkvom treba živjeti u ljubavi, pa joj zato i prepustiti slavenosrpski jezik koji bi imao ostati u upotrebi paralelno s narodnim«. ⁹ Zato Andrić ocjenjuje Solarićev rad na promicanju narodnog govora i jezika, upravo zbog toga kolebljivog stava, kao nazadak u odnosu na Dositejeve početke. U svom nedovršenom radu »Hi-eroglifika« Solarić govori o elementima slavenskog jezika i pisma, te prvi među srpskim književnicima pokušava ući u teoretsko razmatranje slavenskih glasova. Srpska gramatika ostala mu je u rukopisu, a 1812. izlazi »Bukvar«, jedini njegov filološki rad. Imao je karakter školske knjige, ali su se njime mogli slabo služiti tadašnji »otroci« srpske škole, već je više služio onim učiteljima i srpskim književnicima koji su željeli dobiti dublju informaciju o jeziku i povijesti. Bukvar je prva znanstvena rasprava u Srba o crkvenom, rusko-građanskom i glagoljskom pismu. Svojim naučnim aparatom imala je izgled disertacije koja je trebala nadoknaditi »samoukim srpskim nastavnicima« — kako Solarić naziva tadašnje učitelje — naučno predavanje. Glavni cilj svog rada Solarić ističe ondje gdje kritikuje dotadašnji način rada u školama koji je urodio općim nezadovoljstvom, osobito roditelja djece koja su polazila školu.¹⁰ Na kraju Andrić konstatira utjecaj Solarića na Vuka Karadžića, te navodi njegov ortografski princip koji je iznio prije Vuka, a nakon Save Mrkalja: »[...] kako govori se, tako piše se, i kako napisano, tako čita se«. ¹¹

Godine 1907. Antun Cuvaj izdaje svoje opsežno djelo o školstvu u Hrvatskoj i Slavoniji,¹² za koje sâm kaže da je samo povijesna građa na osnovu koje bi tek trebalo napisati povijest školstva u tim zemljama. Nedostatak djela je, između ostaloga, u tome što školstvu Srba, posebno srpskim osnovnim narodnim školama, ne posvećuje dovoljno pažnje. Njegovi podaci

⁸ Nikola Andrić, Pavle Solarić, RAD JAZU 150, 1902, 116—120. Dositej se dopisivao sa Solarićem, a i više puta su se susretali. Kopitar spominje Solarića u svojoj korespondenciji s Dobrovským, a i sam se dopisivao sa Solarićem. Solarić se također dopisivao i s Vukom Karadžićem, no od te se prepiske malo sačuvalo; više o njoj saznajemo iz Vukovih pisama drugim književnicima. Jedino je odnos Mušickog sa Solarićem ispio nekako neizrazit i bezbojan.

⁹ Andrić, n. d., 165.

¹⁰ N. d., 166.

¹¹ Govoreći o Savi Mrkalju, Andrić ističe da je bio izvanredan, no prerano umrla filološki talent, te da u »Salu debelega jera« prikazuje historiju izostavljanja poluglasa kod Srba kao prvi korak prema narodnom jeziku (n. d., 117).

¹² Antun Cuvaj, Građa za povijest školstva u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1907, *1910.

odnose se uglavnom na uređenje njemačkog školstva za obrazovanje budućih vojnih kadrova u trivijalnim ili normalnim školama.

Optužnica državnog odvjetnika u Zagrebu od 12. siječnja 1909. protiv Radoslava Grujića i općenito Srba u Hrvatskoj potakla je nastanak djela Radoslava Grujića, njegove obrane srpskog naroda u Hrvatskoj i Slavoniji. Već se iz svrhe koju je svom radu namijenio dade naslutiti da ponegdje podliježe teretu prilika u kojima piše. To se naročito opaža ondje gdje polemizira o nacionalnoj svijesti Srba u Hrvatskoj i Slavoniji tvrdeći da je ona u hrvatskim krajevima bila već u XVIII st. snažno razvijena. Ovu tvrdnju potkrepljuje podacima o tome da su Srbi ondje već i tada svoje institucije nazivali srpskim narodnim imenom, te vjerno čuvali svoje nacionalno obilježje i njime se ponosili.¹³ Za ilustraciju spominje i narodne pjesme koje, kako kaže, već tada slave Srbe i srpsko ime. Može se pretpostavljati da ovo ne bi tvrdio da je djelo nastalo u drugo vrijeme i u drugačijim prilikama. Manji dio teksta (13 stranica) posvećuje školstvu, osobito narodnim osnovnim školama prema kronološkom slijedu njihova otvaranja, a počnje s onima u Severinu i Bjelovaru (osnovane 1735). Podaci o školama dosta su oskudni, jer prikaz srpskog školstva u Hrvatskoj očito nije bio glavni cilj ovog Grujićeva rada.

U polemici koja se 1909. u povodu Grujićeve knjige razvila u časopisu »Brankovo kolo« između autora i Dimitrija Ruvarca, a koja se kasnije prenijela i u neke njihove manje radove (polemika se nije vodila oko sadržaja knjige, nego oko autorstva citata na osnovu kojih Ruvarac zaključuje da je Grujićevo djelo kompilacija), Ruvarac u 43. broju donosi dio članka iz 71. broja »Srpskih narodnih novina« iz kojega se može naslutiti kako je u Hrvatskoj još 1847. bila slabo razvijena nacionalna svijest u srpskom narodu, pored svih srbljaka i zbornika kojih je, prema Ruvarcu, bila puna bjelovarska krajina — naime, iz citata proizlazi da većina Srba u Hrvatskoj o srpskom imenu vrlo malo ili gotovo ništa ne zna, već se oni sami nazivaju Vlasima.¹⁴ Ovaj detalj može također poslužiti pri rasvjetljivanju stanja u kojem se nacionalna svijest Srba u Hrvatskoj nalazila u prvoj polovini XIX stoljeća.

Iste godine (1909) izlazi iz štampe knjiga Jovana Skerlića o srpskoj književnosti u XVIII stoljeću. U uvodu, pored ostalog, Skerlić daje i neke napomene o školstvu, posebno o učenju u srpskim narodnim školama i tadašnjim učiteljima. On konstatira da nastava sve do Regulamenta Marije Terezije iz 1770. ima sasvim osobit karakter, te je zbog toga značajan pokazatelj općega kulturnog stanja u srpskom narodu. Nadalje, ističe da u to doba nema

¹³ Radoslav Grujić, Apologija srpskog naroda u Hrvatskoj i Slavoniji, Novi Sad 1909, 172. »Tako je i tada, kao i pre i posle toga, sve od sv. Save pa do danas crkva naša nazivana srpskom, isto tako i vera, svetitelji, kalendar, škola, pismo, štamparije, knjige etc. a srpske boje, srpski grb i mnoga druga obeležja već tada behu prodrli i u najzabitnije krajeve Hrvatske u kojima Srbi žive.«

¹⁴ Dimitrije Ruvarac, Apologija srpskog naroda u Hrvatskoj i Slavoniji i njegovih glavnih obeležja. Povodom »Optužnice« kr. državnog odvjetnika u Zagrebu od 12. I 1909. Napisao Radoslav M. Grujić, Novi Sad 1909. Brankovo kolo 43, 1909, 683.

pravih učitelja, već su to većinom svećenici, kao učitelji malo cijenjeni i slabo plaćeni, naročito oni u Vojnoj krajini, a osim učiteljskog poziva obavljaju mnoge druge dužnosti u crkvi koje ih samo opterećuju u vršenju nastave.¹⁵ Iz toga Skerlić zaključuje — kakvi su bili učitelji, takvo je bilo i učenje, a ono je bilo mehaničko. Po onome što se u školama tada učilo, izgleda mu da je školi bio isključiv cilj da sprema buduće svećenike, a oni koji nisu mislili da to budu nisu imali nešto osobito naučiti u tim školama, odvojenim od stvarnog života.

Na prikupljanju i sređivanju građe o školstvu Srba u Hrvatskoj radio je osobito profesor Dimitrije Nikolajević Oklopdžija. Sakupio je mnoštvo građe, no rano je umro ne uspjevši je svu objaviti. Jedan dio građe, njen prvi dio, objavljuje Dimitrije Ruvarac 1925, a drugi dio Milan Radeka tek 1960. Sam Oklopdžija objavio je osam manjih radova od kojih ovdje navodim dva. U prvom od njih koji izlazi 1910. obrađuje relativno kratak, ali za školstvo Srba u Hrvatskoj važan period djelovanja ličkog prote Jovana Milojevića (1797—1812). Naime, tom periodu prethodi zastoj u nastojanjima oko prosvjećivanja naroda nakon smrti vladike Jakšića 1771, zbog njegovih nasljednika koji, kako autor kaže, nisu bili dorasli teškom položaju, te u njihovo vrijeme propadoše sve srpske škole u Karlovačkom vladičanstvu.¹⁶ Prota Milojević ostvaruje svoja prosvjetna nastojanja za vladika Avakumovića i Vidaka, pomažući im u obnavljanju starih i otvaranju novih narodnih škola u Gornjokarlovačkom vladičanstvu. Da bi čitalac stekao što bolju sliku o zamašnosti Milojevićeve crkvenog i prosvjetnog rada, Oklopdžija daje u svom djelu kratak i letimičan pregled tadašnjih kulturnih i prosvjetnih prilika kod Srba u Karlovačkom generalatu. Pri tome se služio dokumentima iz konzistorijalnog arhiva u Plaškom, te zapisnicima i crkvenim protokolima iz parohijskih arhiva. Oklopdžija je, kao i Grbić, namjeravao napisati poseban rad o školstvu, jer na jednom mjestu spominje da će o pravcu i zadatku Milojevićeve škole »biti govora u mojoj Istoriji srpskih škola u Karlovačkom vladičanstvu u 18. i 19. veku«.¹⁷ Svoj rad opskrbio je solidnim znanstvenim aparatom, tako da on ide u bolje radove koji se bave pitanjem prosvjete, a time i geneze nacionalne svijesti Srba u Hrvatskoj.

I drugi Oklopdžijin rad odnosi se na razdoblje ponovnog buđenja školstva kod Srba u Hrvatskoj, napose za vladike Vidaka (1801—1806), te na ulogu koreničkog prote Stojana Šobata u kulturno-prosvjetnom uzdizanju naroda. U sklopu tog teksta autor posvećuje dio metodi učenja u tadašnjim srpskim školama, za koju konstatira, poput Skerlića, da je bila »obično mehaničko sredstvo bez duševne gipkosti«,¹⁸ te učiteljima i njihovoj spremnosti za taj posao. Pišući o udžbenicima osobitu pažnju obraća Šobatovu Katehizisu

¹⁵ Jovan Skerlić, *Srpska književnost u 18. veku*, Beograd 1909, 98.

¹⁶ Dimitrije Nikolajević Oklopdžija, *Prosvjetni rad Jovana Milojevića prote ličkog (1797—1812)*, Sremski Karlovci 1910, 7.

¹⁷ Oklopdžija, n. d., 28.

¹⁸ D. N. Oklopdžija, *Život i rad Stojana Šobata (1740—1830), koreničkog prote*, Sremski Karlovci 1911, 18.

iz 1772. kojem pridaje religiozno-nacionalno značenje.¹⁹ Na više mjesta služi se navodima iz Grujićeve »Apologije«, te »Opisanijima klira koreničkog proto-prezbiterata« iz konzistorijalnog arhiva u Plaškom, a u dodatku objavljuje Šobatova pisma nekim vladikama.

Godine 1914. pojavljuje se, u obliku manje knjige, drugo vrlo povećano izdanje rada Vasilija Đerića o srpskom imenu u zapadnim krajevima.²⁰ Budući da ovo izdanje uveliko premašuje prvo (u zaseban rad iz »Nastavnika« za g. 1900. preštampan članak) ne samo po opsegu i vrijednosti izložene materije već i koncepcijski — drugom izdanju dodano je jedno cijelo poglavlje — ja ću se tek na ovom mjestu osvrnuti i na prvo izdanje.

Oba rada treba da pokažu kontinuitet u svijesti o pripadnosti srpskom narodu u stanovništvu koje se naselilo po Hrvatskoj i Slavoniji, s težištem na iznošenju spomena srpskog imena u drugoj polovini XVIII i na početku XIX stoljeća. (U radu su obrađeni i ostali zapadni krajevi, no oni nas ovom prilikom ne zanimaju.) Ono što ova dva izdanja bitno razlikuje jest pristup radu na problemu. Dok u izdanju iz 1914. Đerić svoju tezu potkrepljuje gotovo isključivo arhivskim podacima, članak iz 1900. sastavljen je na temelju starih knjiga ili časopisa. Tako su autoru za Hrvatsku glavni izvori Lopašićevi »Spomenici Hrvatske krajine«, Kukuljevićev »Arkiv za povjesnicu jugoslavensku« i Grbićevo »Karlovačko vladništvo«, a za Slavoniju Smičičlasova »Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije«, te ostali radovi objavljeni do 1900. Na taj način, dakako, nije mogao sakupiti veći broj podataka o spomenu srpskog imena u Hrvatskoj i Slavoniji, što se odrazilo i na opseg toga djela u prvom izdanju. Naime, cijeli članak iz 1900. sadrži svega 50 stranica od čega na Hrvatsku i Slavoniju otpada četrnaest. No unatoč tako skromnom okviru bio je to ipak jedan od tada rijetkih radova o proširenosti srpskog imena. Osvrćući se usput i na taj članak — a to je i jedina kritika Đerićeve članka — Stanoje Stanojević naziva ga filološkom raspravom (u skromnom obliku), potpisanom samo slovima V. Đ. On žali što autor nije izveo nikakve zaključke iz svojih podataka, barem u najkraćim potezima (nije to uradio niti u drugom izdanju). Stanojević svakako pretjeruje kad zaključuje da su u raspravi »sakupljeni svi podaci o pomenu srpskog imena«;²¹ što bi tek zaključio za drugo izdanje? Rasprava nije pobudila veću pažnju — niti jedan autor od onih koji su u ovom pregledu obrađeni, izuzev Grujića u njegovoj »Apologiji«, nije ju uvrstio u spisak djela po kojima je svoj rad pisao niti je upotrijebio drugo izdanje.

Drugo izdanje iz 1914. štampano je u obliku rasprave gotovo cijelo već u beogradskom »Delu« za 1911. i 1912, a u arhivima je Đerić radio i za vrijeme štampanja knjige; zato su i dodaci pojedinim glavama tako veliki. No

¹⁹ Isti, n. d., 20. »Njoj (ovoj knjižici; I. J.) je palo u dlo da udovolji vjerskim potrebama i ujedno očuva kod budućih pokoljenja budnu narodnu svijest o svome srpskom imenu i poretku.«

²⁰ Vasilije Đerić, O srpskom imenu po zapadnim krajevima našega naroda, Karlovac 1914.

²¹ Stanoje Stanojević, Srpsko ime u zapadnim srpskim krajevima, Srpski književni glasnik 1902, VII/I, 39—47, 41.

i za to drugo izdanje nije mogao pregledati sve knjige koje je želio, iako je, kako sam u uvodu ističe, pregledao ili pročitao više stotina knjiga. U drugo izdanje unio je i nove primjere iz spisa koji su štampani poslije 1900 (npr. iz Grujićeve »Apologije« i Ivićevih »Seoba Srba u Hrvatsku i Slavoniju«), te je uz njih pregledao dosta spisa koje prije nije mogao pregledati. Taj je nedostatak obilato nadoknadio primjerima iz rukopisa kojih je najviše prikupio po arhivima u Hrvatskoj i Slavoniji. Koliko je novog materijala sakupio, pokazuje upravo primjer iz pete glave koja donosi podatke o spomenu srpskog imena u Hrvatskoj s Rijekom i Trstom, u kojoj ima više novih primjera iz različitih rukopisa nego u cjelokupnom članku prvog izdanja, iako su gotovo svi primjeri iz druge polovine XVIII i početka XIX stoljeća. Većina primjera iz spomenute pete glave tada su prvi put uopće objavljeni. U knjizi se nalazi i dosta nove građe iz izvora prvog reda za srpske škole u Hrvatskoj i Slavoniji. Do svih ovih novih podataka autor je došao zahvaljujući susretljivosti vladika Mirona Nikolića i (u to vrijeme već pokojnog) Manojla Grbića koji su mu dopustili da pregleda i upotrijebi vladičanske arhive u Pakracu i Plaškom. U Plaškom je pregledao sve dokumente do 1920, a u Pakracu protokole konzistorije Pakračkog vladičanstva od 1800. do 1820, te spise od 1760. do 1816. Susretljivošću pojedinih paroha pregledao je i parohijske arhive, a često i stare crkvene knjige u 47 parohija.

Najveća je dakle vrijednost drugog izdanja u tome što je ono rađeno na osnovu sačuvane arhivske građe. Đerić je za razliku od mnogih autora spomenutih u ovom pregledu bio doista znanstveni radnik, te je kao takav imao potrebnu stručnu spremu da rad na arhivskom materijalu izvrši savjesno i marljivo, ne dodajući niti ispuštajući ništa što bi mijenjalo smisao prvobitnog teksta. Kako je već spomenuto, on ne komentira građu koju objavljuje, već je jednostavno iznosi kronološkim slijedom.²² Podaci o proširenosti srpskog imena po Hrvatskoj i Slavoniji koje Đerić donosi dragocjeni su pokazatelji o stanju svijesti srpskog naroda ondje od druge polovine XVIII st. do 1848. Oni dokazuju da je upotreba toga imena bila tada općenito uobičajena ne samo u krugovima svećenstva, jednako višeg kao i nižega, i građanstva (trgovaca) nego i u službenoj praksi vojnih oblasti.

Godine 1914. Dimitrije Ruvarac izdaje, pod naslovom koji je mnogo obećavao, rad o »klirikalnoj« školi u Pakracu,²³ a napisao ga je potaknut jednim radom Ilariona Ruvarca u kojem ovaj, govoreći o bogoslovskoj školi u Pakracu 1822/23, ne spominje ništa o prethodnom periodu njenog postojanja, tj. od 1809. do 1822/23. Zbog toga D. Ruvarac, na temelju građe u Pakračkom arhivu i patrijaršijskoj biblioteci, daje historijat te škole, ali tako da jednostavno izlaže građu koja se sastoji od pisama što su međusobno izmjenjivali pakrački vladika Josif Putnik i mitropolit Stefan Stratimirović, te dopisa

²² Na žalost, provjera podataka koje je Đerić uzeo iz arhiva plaščanske episkopije, pohranjena u Povijesnom muzeju Hrvatske, nije moguća. Na toj se arhivskoj zbirici već duže vrijeme ne može raditi.

²³ Dimitrije Ruvarac, Klirikalna škola u Pakracu od njenog nastanka do prestanka, Arhiv za istoriju srpske pravoslavne karlovačke mitropolije 4, 1914.

vojnih vlasti koji se odnose na školu kronološki poredanih, tek s jednim uvodom u kojem se osvrće na dotadašnje stanje klirikalnih škola, zaključujući da do tada u pakračkoj eparhiji, kao i u ostalima, nije nigdje bilo škola za svećeničke kandidate osim u Plaškom.²⁴

2. Radovi o utjecaju Prvoga srpskog ustanka na Srbe u Habsburškoj monarhiji, a posebno na Srbe u Hrvatskoj i Slavoniji, bili su vrlo rijetki. Jedan od njih napisao je Ferdo Šišić u zborniku posvećenom Karađorđu. Veći dio toga rada odnosi se na Ticanovu bunu u Srijemu 1807, pri čemu Šišić zaključuje da buna pored socijalnog ima i politički, nacionalni karakter. Pošto je u uvodu konstatirao da je »srpski ustanak zaokupio osjećaje svih Srba od Banata i hrvatsko-slavonske krajine do Bosne i Dalmacije«,²⁵ on prvi upozorava na činjenicu da ulogu Karađorđeva emisara Napoleonu ne preuzima jedan ustanik iz Srbije, nego Srbin iz Hrvatske — kapetan Rade Vučinić iz Karlovca.²⁶ I taj detalj govori na svoj način o odazivu i uključivanju Srba iz Hrvatske u borbu za ideale ustanika.²⁷

Već je napomenuto da je Dimitrije Ruvarac objavio prvi dio građe iz ostavštine koju je Oklopdžija prikupljao, pa je na osnovu nje napisao 1925. svoj rad o školovanju svećenstva u Gornjokarlovačkoj eparhiji. Djelo završava godinom 1828, zapravo godinom smrti vladike Miokovića (1823). Naime, kako je kasnije Radeka, izdajući drugi dio Oklopdžijine građe, utvrdio, Ruvarac je upravo tu morao stati jer dalje nije imao građe — daljnju građu, koja govori o Mušickom, Radeka je pronašao u parohiji u Gospiću. I Ruvarac uzima kao predložak Grbićevo djelo, ali ga dopunjuje novim podacima, tako da kod svakog vladike ističe što o njemu iznosi Grbić, a što on ima novo reći. Naročito se zadržava na vladici Miokoviću (1807—1827), iznoseći vrlo bogatu građu Oklopdžije o njegovu radu na osnivanju seminara i bogoslovske škole u Plaškom koju u cijelosti donosi, te korespondenciju mitropolita Stefana Stratimirovića s vladikom Miokovićem o klirikalnoj školi u Plaškom.²⁸ Cijelim tekstom provlači se jedna neshvatljiva pogreška — naime Ruvarac stalno naziva Oklopdžiju Dimitrijevićem. I pored toga što svoj rad piše prema Grbiću, a na osnovu Oklopdžijine građe, Ruvarac prvi pokušava dati potpun i kronološki poredan pregled škola i sistema školstva svećenika u Gornjokarlovačkoj eparhiji, tako da ovaj rad zauzima važno mjesto među radovima koji se odnose na tu komponentu u školstvu Srba u Hrvatskoj.

Kada Radoslav Grujić 1930. objavljuje svoj rad o Pakračkom vladičanstvu — prije njega piše o tome jedino D. Ruvarac u spomenutom djelu,

²⁴ Isti, n. d., 97.

²⁵ Ferdo Šišić, Karađorđe, Južni Slaveni i Napoleonova Ilirija, u: Karađorđe, život i djelo, 1923, 49.

²⁶ Isti, n. d., 62.

²⁷ U istom zborniku javio se i Stanoje Stanojević prilošom »Karađorđev ustanak i neoslobođeno srpstvo«, koji u pojedinim dijelovima obiluje rečenicama punim fraza. I on uočava nacionalne elemente u Ticanovoj buni, a spominje također, mada više općenito, primjere pružanja pomoći ustanicima od Srba iz cijele Monarhije, pa tako i onih iz Hrvatske i Slavonije.

²⁸ Dimitrije Ruvarac, Klirikalna škola u Gornjokarlovačkoj eparhiji od 1694 do 1828, Sremski Karlovci 1925, 10 i d.

ali on obrađuje samo pitanje školovanja svećenstva — on prvi put daje cjelovit prikaz povijesti Pakračkog vladičanstva. U dvadesetak stranica, koje posvećuje školstvu Srba u tom vladičanstvu u razdoblju koje nas interesira, on izlaže najprije povijest pakračke klirikalne škole, pomičući njen postanak (doduše, u obliku kursa) u godinu 1773. i tako opovrgava Ruvarčevu prije navedenu tvrdnju da do 1809. nema u Pakračkoj eparhiji škola za svećenike. Za školu koja počinje radom 1809. kaže da je samo »reorganizirana, zatečena klirikalna škola uz koju vladika Putnik 1810. otvara i konvikt«.²⁹ Govoreći o srpskim narodnim školama ističe naročito promjene u politici vojnih vlasti prema pitanju otvaranja malih srpskih škola na teret krajišnika u srpskim selima za vladike Hranislava (1829—1839). U daljnjem tekstu Grujić daje kronološki pregled otvaranja tih škola, navodeći da u doba odlaska Hranislava iz Pakraca 1839. djeluju u četiri krajiška protoprezbiterijata 63 škole.³⁰ Ovim radom dobila se napokon jedna zaokružena cjelina o školstvu Srba u Hrvatskoj i Slavoniji (uz već ranije navedene) koja postaje temeljna literatura za sve one koji se kasnije bave proučavanjem povijesti Srba u Hrvatskoj i Slavoniji.

O srpskoj pravoslavnoj crkvenoj općini u Karlovcu napisan je prvi rad već 1868,³¹ no iako je sadržavao mnoge zanimljive podatke, između ostalog važne i za školstvo u Karlovcu, bio je nepotpun, a ponegdje i netočan (popis učitelja u tamošnjoj srpskoj školi), iako je autor vjerojatno uložio dosta truda da ga napiše. Godine 1931. pojavljuje se drugi rad o toj općini koji je uredio Mita Grujić, direktor državne učiteljske škole u penziji i član crkvenog odbora općine. Rad ima lokalno značenje, većinom se bavi problematikom borbe općine za svoju crkvu od doseljavanja Srba u Karlovac i osnivanja parohije do početka XIX stoljeća. Za taj pregled značajno je poglavlje o srpskoj pravoslavnoj narodnoj školi u Karlovcu, njenom osnivanju, razvoju i učiteljima, u kojem autor, navodeći podatke iz arhiva crkvene općine, donosi sačuvan popis učitelja, od prvog, jeromonaha Danila Maslića iz 1785, kad je škola i osnovana, pa sve do autorova vremena. Iz popisa je vidljiv kontinuitet te škole, naročito od trećeg učitelja, kapelana Pavla Mejića (učiteljevao od 1798. do 1805, te 1818), od kada škola do 1848. (do kada pratimo njen razvoj) radi redovno svake godine. Uz svakoga pojedinog učitelja Grujić navodi i visinu plaće koju je dobivao.³² Pored ovog spiska u radu se nalazi i popis dobrotvora pojedinaца koji su nakon osnutka škole svojim doprinosima (bilo oporučno ostavljenim novcima za školu ili darivanjem određenih suma novca) osigurali sredstva da se škola može ne samo održati već i dalje razvijati.

²⁹ Radoslav Grujić, Spomenica o srpskom pravoslavnom vladičanstvu pakračkom, Novi Sad, 1930, 177.

³⁰ Isti, n. d., 181.

³¹ Nikola Begović, Povjesnica pravoslavne (srpske) općine u Karlovcu, Srpsko-dalmatinski magazin 27, 1868, 1—39.

³² Mita Grujić, Spomenica srpske pravoslavne crkvene opštine u Karlovcu, Karlovac 1931, 65—70.

3. O odnosu Srba prema ilirizmu napisano je do sada vrlo malo samostalnih priloga. Nesumnjivo najvažniji od njih jest rasprava Ilije Mamuzića iz 1933. o »Ilirizmu i Srbima«. Autor dolazi do zaključka da Srbi, poglavito u Vojvodini, ne prihvaćaju ilirizam jer u njemu vide antisrpski pokret.³³ On navodi četiri glavna uzroka tog neprihvatanja: ime pokreta, jezik, pismo, te jak osjećaj srpstva. Nizom primjera pokazuje kako ta četiri uzroka djeluju na malu skupinu pristalica, a još više, dakako, na protivnike ilirizma. Autor stavlja težište na radove koje ilirci, Hrvati i Srbi, objavljuju u ilirskim novinama, te na pohvale pristalica u njima, kao i kritike ilirizma po raznim časopisima od strane protivnika ilirizma. Navodeći imena Srba iliraca iz Hrvatske, Mamuzić spominje iz unutrašnjosti Hrvatske svega jednog ilirca — Nikolu Borojevića, dok su svi ostali iz Dalmacije. Neki od njih pripadali su krugu oko Đorđa Nikolajevića i Božidara Petranovića, te njihova Srpsko-dalmatinskog magazina.

Iste godine (1933) Predrag Aranicki objavljuje svoj rad o Ognjeslavu Utješenoviću Ostrožinskom,³⁴ i tako donekle popunjava prazninu u podacima o Srbima ilircima iz unutrašnjosti Hrvatske. Kao i kod većine ovih Srba iliraca, i kod Ostrožinskog se uočava paralelizam između ilirstva i srpstva³⁵

³³ »Srbi su u ilirizmu gledali svakako antisrpski pokret [...]« Autor je o istoj temi ponovo pisao u Enciklopediji Jugoslavije 4, 343—344, ali nekih novih podataka nije više donio. Ilija Mamuzić, Ilirizam i Srbi, Rad JAZU 247, 1933, 87. — Već 1894. objavljuje Nikola Andrić jedan manji članak o odnosu Srba prema ilirskom pokretu (»Hrvatski ilirizam i Srpstvo«, Vijenac 26, 1894, 4, 30, 46), no i on se bavi samo odnosom Srba u Vojvodini prema ilirskom pokretu, ograničavajući se na prikaz dvaju članaka iz pera protivnika ilirskog pokreta, Jovana Subotića i Teodora Pavlovića. Niti jednom riječju, mađa bi se iz naslova to očekivalo, ne govori o odnosu predstavnika inteligencije Srba iz Hrvatske prema tom pitanju. — Jaroslav Šidak, Hrvatski narodni preporod — ideje i problemi, Kolo 1986. (u Studijama iz hrvatske povijesti 19. stoljeća, 1973, 104) upozorava na odnos Srba prema ilirizmu konstataciom da je »ilirizam, zahvaljujući u mnogome upravo svom imenu, naišao u početku na dosta jak odjek među Srbima u Vojnoj krajini, ali je s otporom dočekan od vojvođanskih Srba, koji su svojim književnim i kulturnim radom već otprije usmjeravali dalji nacionalni razvoj srpskog naroda uopće«.

³⁴ Predrag Aranicki, Ognjeslav Utješenović Ostrožinski, Zagreb 1933.

³⁵ Za razumijevanje usporednosti između srpstva i ilirstva kod većine Srba iliraca karakterističan je tekst Maksimilijana Price objavljen u Danici 14, 1848, pod naslovom »O Ljudevitu Šturu i slozi«, u kojem iznosi svoje primjedbe na odgovor Adolfa V. Tkalčevića slovačkom preporoditelju L. Šturu u Danici za 1847, gdje Tkalčević osuđuje Šturovu jezičnu reformu. Opravdavajući Šturovo napuštanje češkoga književnog jezika u korist književnog jedinstva slovačkog naroda, Price predbacuje Tkalčeviću što teži za književnim jedinstvom koje je »jednoličje (uniforma) pod koju sve zbiti želite, neobazirući se na štetu koju bi tim nanijeli životu slavenskom, razkidajući i lomeći mu svojevoljno organe i udove«. On ističe da južno slavenstvo ne ide za tim da »bude u nas jedan jezik književni i jedan pravopis, jer onda bi novi kakav jezik iz naših nariječjah trebalo stvoriti za nas sve da nikome ne bude krivo ili bi trebalo iz života istisnuti bugarski i slovenski jezik da ostane samo jedan — serbsko-hrvatski; no i jedno i drugo je nezgodno,

— što autor dobro primjećuje. On prikazuje Ostrožinskog kao ilirca pjesnika, te nacionalnopolitičkog i ekonomskog pisca, zadržavajući se najviše na prikazu razdoblja kada Ostrožinski aktivno surađuje u ilirskim časopisima svojim pjesničkim radovima koji se ističu jakom nacionalnošću kao osobitim obilježjem te poezije.³⁶

U izvještaju o proslavi 150. godišnjice pravoslavne crkvene općine u Karlovcu 1937. Nikola Radojčić je napisao kraći članak o političkom i kulturnom razvoju Srba u Karlovačkom vladičanstvu od početka njihova doseljavanja. Ističući ulogu vladika na širenju prosvjete dobro uočava da »u radu tih rodoljuba nije bio osiguran razvojni kontinuitet, već je on ovisio o ličnosti vladika«.³⁷

U istom izvještaju javio se i Milan Radeka (koji je taj izvještaj i uredio) govorom na komemoraciji u povodu 100. godišnjice smrti Lukijana Mušickog u Karlovcu 1937. Govoreći o Mušickom kao pjesniku zadržao se osobito na njegovoj snažno izraženoj nacionalnoj svijesti, ističući kako dvije najpoznatije pjesme Mušickog, »Glas narodoljupca« i »Glas harfe šišatovačke«, po riječima J. Skerlića, sadrže potpun nacionalno-prosvjetni program.³⁸ Ovaj, iako skroman rad o L. Mušickom, važan je zbog toga što je prvi put jedan

jer bi tim načinom sami sebe osakatili« (str. 52). Slično mišljenje zastupao je 1841. u pismu Stanku Vrazu (nalazi se u zbirci rukopisa Nacionalne i sveučilišne biblioteke R — 3981 b, pisano u Gospiću 5. II 1841), te 1841. u Srpskom narodnom listu i spomenuti Nikola Borojević koji ne prihvaća latinicu kao zajedničko pismo, a svoje srpstvo ističe stavom da »narod ne može nikakovu novost odobriti, jedno što je njegov materni jezik sa jezikom od oltara od birzemana (od davnine; I. J.) tako tjesno skopčan, da nastojati mora, da se ovaj živac jedan od drugoga ne razstaje, no da iz obadviju proizilavši književni jezik sve to ljepše i bolje napreduje, a drugo što on sam za sebe ništa takova preinačiti ne može, bez da se od svoje braće u Srbiji kao otpadnik u načinu knjižestva ne nazove. Može li ga dakle koj za to prokleti, što on ono, što mu se vidi strano, ne želi, a svoje čuva, ljubi i hrani... mi sad pri najboljoj volji ne možemo drugo učiniti, no svak kod svojega ostati« (misli pri tome na latinsko i ćirilsko pismo. Usp. Đuro Šurmin, Hrvatski preporod II, 1904, 279). I Mojsija Georgijević, koji je predvodio narodnjake u Osijeku, ne pristaje uz ilirsko ime, a polako se, približavajući se sve više Vuku Karadžiću, odvajao i od ilirskog pokreta čijim se idejama u mladosti zanosio (u svom pismu iz Osijeka od 13. rujna 1839. piše da »ovo mesto (tj. Osijek; J. Š.) [...] velikog je sažaljenja dostojno, još skoro sve u snu, sve rži, kad jim čovek spomene 'da se pišemo iliri', ja se koliko mi je moguće trudim, da moje vršnjake i mlade od mene, ono što sam od vas naučio i što više od nji znam naučim«. Pisma Ljudevitu Gaću, Građa JAZU 26. 1956, 177). Usp. o M. Georgijeviću J. Šidak, HZ VIII, 1955, 161—164, i IX, 1956, 261—262.

³⁶ Aranicki, n. d., 22. Ostrožinski je bio jedan onih koji su »najranije osetili i videli specijalno u Srbiji veliku privlačnu snagu za sve južne Slavene. Ta njegova simpatija upada naročito u oči u pesmama 'Srbski genij' i 'Pozdrav Srbiji' u kojima dolazi do izražaja velika ljubav za junačku i oslobodilačku Srbiju, koju zemlju on stavlja kao uzor svoj ilirskoj braći«.

³⁷ Nikola Radojčić, O političkom i kulturnom razvitku Srba u Karlovačkom vladičanstvu, Izvještaj crkvene općine u Karlovcu 1937, 23.

³⁸ Milan Radeka, Lukijan Mušicki, na i. mj., 32.

autor, govoreći o karlovačkom vladničanstvu, pokušao napisati nešto o razdoblju koje prelazi preko one presudne 1823. godine. Kasnije će se Radeka ponovo vratiti na Mušickog opsežnijim radom koji je, kao što je već napomenuto, napisao na osnovu drugog dijela Oklopdžijine građe.³⁹

4. Nakon radova Šišića i Stanojevića o utjecaju Prvoga srpskog ustanka na Srbe u Habsburškoj monarhiji iz 1923, dugo vremena, sve do 1954, nema sličnih radova. Te godine izlazi članak Vladimira Stojančevića o Prvom srpskom ustanku i južnoslavenskim zemljama. Međutim, budući da se na Hrvatsku i Slavoniju osvrće svega jednom rečenicom o prebjegavanju graničarskih oficira i vojnika iz slavonsko-srijemske i hrvatske krajine, nešto malo također Dalmatinaca i Bokelja,⁴⁰ dok sav ostali tekst posvećuje ostalim našim krajevima, pa i onim izvan naše zemlje, to članak navodim tek radi bibliografske potpunosti. Isti je slučaj i s jednim drugim Stojančevićevim radom iz 1968.⁴¹

Milan Radeka izdaje 1960. svoje najbolje djelo, rađeno na osnovu drugog dijela Oklopdžijine građe, koje sadrži prikaz prosvjetnih nastojanja Lukijana Mušickog u Gornjoj krajini. Građu je našao u parohiji u Gospiću, a počinje s godinom 1823. On daje opsežan prikaz djelovanja Mušickog u Plaškom i Karlovcu, te njegovih nastojanja oko otvaranja klirikalne škole, a s druge strane ističe nerazumijevanje i otpor svećenstva prema tom njegovu radu. Djelovanju Mušickog na otvaranju srpskih narodnih škola dodjeljuje središnje mjesto, jer ga ono zauzima i u samom radu Mušickoga. Radeka opisuje stanje koje je Mušicki zatekao u srpskom narodnom školstvu, navodeći razne pokazatelje o odnosu broja srpske djece u njemačkim školama do 1823. Konstatira da više od 175 hiljada Srba u karlovačkom vladničanstvu ima do dolaska Mušickog svega pet državnih narodnih škola (računajući tu i Rijeku i Trst!), no da su sve te škole bile osnovane za gradsku djecu, a da za svećeničku, oficirsku i graničarsku djecu nema niti jedne srpske narodne škole po selima i manjim mjestima. Pa i katehizis, taj jedini tekst na

³⁹ Mita Kostić objavljuje 1937. kraći članak o pokušaju bečke vlade da nakon školske reforme M. Terezije iz 1774. uvede narodni jezik i latinicu u srpske škole. Naime, vlada je zahtijevala da se i srpske knjige pišu, mjesto crkveno-slavenskimi jezikom i ćirilicom, na narodnom jeziku i latinicom. Kostić ističe da je taj zahtjev bio zapravo pokušaj da se u vezi s podržavljenjem srpskoga narodnog školstva Srbima i izvan crkve mjesto slavenosrpskog jezika i ćirilice namegne narodni jezik i latiničko pismo. Tek nakon uporne borbe je mitropolit Putnik jedva privolio vladu da carskom odlukom od 1785. odustane od tog zahtjeva. Autor konstatira da su tada svi Srbi (pa tako i oni u Hrvatskoj i Slavoniji) zazirali od uvođenja jedinstvenog srpskog narodnog jezika, te su se zbog toga radije, osjećajući se vjerski ugroženi, svjesno vezivali rusko-slavenskim jezikom kao crkvenim i književnim za pravoslavnu Rusiju. (Pokušaj bečke vlade oko uvođenja narodnog jezika i pravonisa u srpske, hrvatske i slovenske škole krajem 18. veka. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 17, 1937, 2, 258.)

⁴⁰ Vladimir Stojančević, Prvi srpski ustanak i južnoslavenske zemlje, Istorijski pregled 1, Beograd 1954, 7.

⁴¹ Isti, Političke i kulturne veze Srbije i Beograda sa južnoslovenskim zemljama i narodima u prvom polovini 19. veka, Godišnjak grada Beograda 15, 1968.

materinjem jeziku u državnim njemačkim školama, štampa se tada latini-
com.⁴² Iz toga se može lako zaključiti na kojem se stupnju tada nalazila
nacionalna svijest Srba u Hrvatskoj. Kako je velik uspjeh Mušicki postigao
u podizanju narodnih škola, pokazuje drugi Radekin podatak da nakon 1830.
ima već oko 76 srpskih narodnih škola.⁴³ Prikazavši Mušickog kao svestranog
čovjeka, ponekad i previše svjetovnog što njegove pretpostavljene smeta,
zatim kao pjesnika, ponekad i zanesenjaka, ali upornog radnika kad je riječ
o njegovim prosvjetnim nastojanjima, Radeka potkrepljuje svoj tekst boga-
tim znanstvenim aparatom, što inače u drugim svojim radovima nije uradio
otežavajući tako praćenje i provjeravanje iznesenih podataka.

Milan Radeka izdaje nedugo zatim (1963) manji rad koji je, kako i
sam u uvodu kaže, u osnovi izradio prema djelu Manojla Grbića »Karlo-
vačko vladičanstvo« (u tematici koja se tiče ovog rada). U uvodu daje i prije
spomenutu kritiku Grbićeva rada, te konstatira da piše zato da prikaže
dolazak Srba u Gornju krajinu bez tereta prošlosti. Zbog toga je sasvim
razumljivo što najveći dio knjižice zaprema doseljavanje Srba u Gornju
krajinu, tako da školama i školstvu posvećuje samo jednu stranicu. Knjižica
je pisana popularno, bez bilježaka i nekih znanstvenih pretenzija.⁴⁴ Radeka
nije povjesničar, pa njegovi radovi nemaju bitna obilježja znanstvenih djela;
on piše popularno, za narod, izostavljajući znanstveni aparat.

Godinu dana nakon Radekina rada izlazi knjižica Simeona Zlokovića,
gornjokarlovačkog episkopa, o njegovoj eparhiji, iako se taj tekst već 1963.
pojavo u Glasniku, službenom listu srpske pravoslavne crkve. Oba rada
(Radekin i Zlokovićev) imali su isti povod nastanka — dvjestopedesetgodiš-
njicu eparhije. Iako je Zlokovićeva knjižica nešto većeg formata i opsežnija
po broju stranica, u biti nema većih razlika u koncepciji između ovih dvaju
priloga. Niti Zloković ne daje nikakav osvrt na dotadašnju literaturu o
Srbima u Hrvatskoj, već odmah prelazi na prikaz njihova doseljavanja na
područje eparhije. Govoreći o crkvenim prilikama doseljenika konstatira da
se vjerski život na novom tlu nastavlja kontinuirano jer su sa doseljenicima
dolazili i njihovi svećenici. Čuvajući na taj način svoju vjeru i vjerske
običaje, a i svijest o svojoj posebnosti, srpski doseljenik ju je prvenstveno
čuvao kao vjernik pravoslavne crkve. Za razliku od Radeke, Zloković ne
donosi posebno poglavlje o školstvu, već ga je unio u poglavlje o arhijerejima
(vladikama) navodeći kod svakog od njih što je na tom polju uradio. Opisuju-
ći stanje nakon smrti vladike Jakšića (1771), a da bi izložio kulturne i školske
prilike u tom za gornjokarlovačke Srbe teškom razdoblju, Zloković pripo-
dlomak pisma koje svećenstvo sakupljeno u Plaškom piše 1797. mitropolitu
Stratimiroviću ističući nesposobnost sve četvorice Jakšićevih nasljednika da
nastave njegovo djelo na polju školstva i kulturnog uzdizanja stanovništva,
što je rezultiralo stanjem u kojem su »naše (srpske; I. J.) škole opustjele,

⁴² Milan Radeka, Prilozi o prosvjetnim nastojanjima Lukijana Mušickog u
Gornjoj krajinu, Spomenik SAN 109, 1960, 16.

⁴³ Isti, n. d., 17.

⁴⁴ Isti, Srbi i pravoslavlje Gornje krajine. Izd. Savez udruženja pravoslavnog
sveštenstva SR Hrvatske, Zagreb 1963.

bezakonja umnožila se.⁴⁵ Iz daljnjeg se teksta može uočiti da ovo krajnje nepovoljno stanje tada još uvijek traje, jer vojne vlasti i cijelo desetljeće kasnije nastoje da, zabranjujući svećenicima obilaženje sela i ulazak u kuće vjernika, još više ih odvoje od naroda.⁴⁶ Ovaj odlomak — a takvih u knjižici ima više — djeluje vrlo ilustrativno, ali ni Zloković, na žalost, kao ni Radeka, ne služi se znanstvenim aparatom tako da je nemoguće saznati odakle je ovaj tekst uzeo. Knjižica je pisana popularno, a autor se pri pisanju služio Grbićevim Karlovačkim vladičanstvom i spomenutim Radekinim radom.

Lazar Čelap objavljuje 1961. članak o arhivskom fondu Slavonsko-sremske generalne komande,⁴⁷ a uskoro zatim (1964) javlja se prilogom o srpskim školama u Slavonsko-srijemskoj vojnoj granici, u kojem, između ostaloga, ističe poteškoće u radu na podizanju srpskih općinskih škola zbog pokušaja vojnih vlasti da onemoguće povećavanje njihova broja. Ti pokušaji vršeni su pod izgovorom da Srbi, njihovim umnožavanjem i opterećivanjem graničara od cara ukinutim školskim doprinosima (radilo se, naime, o dobrovoljnim priložima koje su članovi srpskih općina, graničari, davali za izdržavanje svojih škola), rade protiv graničarskoga školskog sistema. Tako bi Srbi graničari bili primorani da djecu šalju u njemačke škole.⁴⁸ Autor ističe da takvi pokušaji graničarskih vlasti nisu imali uspjeha, jer su se srpske škole na tom području ne samo održale nego su se i umnožavale, ponekad čak i na račun zatvaranja njemačkih škola. Kao primjer navodi selo Martinovec, gdje je 1836. njemačka škola zatvorena po želji stanovnika.⁴⁹ Čelap daje i neke brojčane pokazatelje o učenicima u Slavonsko-srijemskoj granici (uzimajući u obzir i srpsku djecu) za g. 1824. i 1826, iz kojih se može vidjeti i to da je tek trećina obveznika polazila školu. Osim spomenutih radova, Čelap je napisao još dva priloga s istom tematikom, no u njima se uglavnom oslanja na podatke objavljene već 1964.⁵⁰

Dušan Kašić, nakon dužeg vremena (od Grujićeve Spomenice 1930), piše 1967. cjelovit rad o Srbima u Slavoniji. U njemu daje prikaz doselja-

⁴⁵ Simeon Zloković, Dvesta pedeset godina Eparhije gornjokarlovačke, Eparhijski upravni odbor Pravoslavne eparhije gornjokarlovačke, Karlovac—Beograd 1964, 47.

⁴⁶ Zloković, n. d., 74.

⁴⁷ Lazar Čelap, Arhivski fond Slavonsko-sremska generalna komanda, Arhivski vjesnik 4—5, 1961—62, 336—349. Članak je zanimljiv za ovaj prikaz jer daje i niz vrijednih podataka, između ostalog o srpskim školama u Krajini (str. 345—347), no tekst je pretrpan brojčanim podacima, bez pokušaja da se iz njih izvuku bilo kakvi zaključci.

⁴⁸ L. Čelap, Srpske škole u Slavonsko-sremskoj vojnoj granici, Arhivist 14, 1964, 1—2, 171.

⁴⁹ Isti, n. d., 172.

⁵⁰ U radu »Stanovništvo brodske regimente u 18. i 19. stoljeću«, Godišnjak pododbora Matice hrvatske u Vinkovcima 4, 1965. osim podataka o naseljavanju pojedinih sela srpskim stanovništvom (od oko 1750. do 70-ih godina 18. st.) ne donosi mnogo novih podataka niti o školstvu Srba u regimenti. Isti je slučaj i s radom »Gradiška graničarska regimenta«, Zbornik Historijskog instituta Slavonije 9, 1972, 9—42, objavljenim punih pet godina nakon autorove smrti (1967).

vanja i kratku historiju Srba ondje, te osvrt na život srpske crkve. On piše popularno na osnovu objavljene građe i literature, te, kako sam ističe, i izvorne, još neobjavljene građe. Između ostaloga se i on, kao i ostali koji su prije njega pisali o srpskoj crkvi u Slavoniji, vraća ponovo na razvoj pakračke bogoslovije, za koju ustanovljuje da u doba vladike Hranislava (1829—1839) »ima već solidan nastavni plan stručne škole za spremanje seoskih pastira«. ⁵¹ I on konstatira da vladika Živković (1786—1807) »unapređuje klirikalni kurs koji je osnovao vladika Jovanović Šakabenta (1781—1783)«, ⁵² ne spominjući godinu osnivanja. Kako je već prije rečeno, Grujić stavlja početak kursa u godinu 1783, te vjerojatno također misli da osnivanje kursa pada u doba vladike Jovanovića.

U radu o vladici Danilu Jakšiću, objavljenom 1966, Milan Radeka, govoreći o školama koje vladika osniva (četiri i već otprije postojeća gomirska manastirska škola), konstatira da je to više nego što je tada bilo državnih krajiških škola — na četiri regimente po jedna. ⁵³ Radeka zaključuje da su se u tim školama spremali uglavnom svećenici, a da narod nije pokazivao mnogo razumijevanja za školu. Govoreći o Šobatu, i on ističe njegov Katihizis i njegovu definiciju srpskog naroda, ⁵⁴ te smatra da on, stavljajući težište na krv, jezik i svijest, anticipira i Francusku revoluciju i nacionalizam XIX stoljeća. ⁵⁵ Ova je konstatacija svakako pretjerana.

Sreta Pecinjački pronašao je u Historijskom arhivu Vojvodine u Sremskim Karlovcima dragocjen spis o srpskim školama iz 1772. i objavio ga 1968. u zasebnom radu. Spis sadrži tabelarni pregled o svim srpskim, rumunjskim i grčkim malim učilištima (školama) Srema i Banata, Bačke i Baranje, Slavonije i Hrvatske, Ugarske i Erdelja. Tu su, dakle, navedene sve postojeće srpske osnovno-trivijalne škole Carevine. Na žalost, nigdje se ne kaže tko ga je sastavio, gdje, za koga i zbog čega je nastao. Budući da se nalazi u fondu Ilirske dvorske deputacije, autor naslućuje da je nastao u samom Beču za potrebe dvora, i to u vezi s predstojećom reformom školstva, do koje je uskoro (1774) i došlo, te da ga je sastavila sama Ilirska deputacija. Opis srpskih škola u Slavoniji i Hrvatskoj autor donosi na str. 43—52, počevši sa školom u Pakracu, a završavajući sa školom u Medku (u Ličkom puku Karlovačkog generalata). U popisu su s osnovnim podacima (od kada postoje, broj đaka, tko ih izdržava), navedene ne samo tada postojeće škole već i neke koje su prestale raditi prije više godina. Autor konstatira da ipak nisu nabrojene sve škole, ali ne spominje koje su izostavljene. Također ističe u uvodu da će same činjenice iz tih podataka nužno izazvati i neka

⁵¹ Dušan Kašić, Srbi i pravoslavlje u Slavoniji i sjevernoj Hrvatskoj, Zagreb 1967, 96.

⁵² Kašić, n. d., 93.

⁵³ Milan Radeka, Vladika Danilo Jakšić i njegovo vrijeme, Pravoslavna misao 9, 1966, 80.

⁵⁴ Na pitanje: »Po čemu zoveš se Srbin?« Šobat odgovara: »Zovem se po rodu i slovu iliti jeziku onih ljudi od kojih proishodim i koji imenuju se Srbi.«

⁵⁵ Radeka, n. d., 89.

preispitivanja u pogledu već datih ocjena i zaključaka o pitanju razvitka i stanja srpskog školstva u to vrijeme, tako da će se neke formulacije iz te oblasti vjerojatno morati mijenjati ili bar dopunjavati.⁵⁶ U svom osvrtu S. Gavrilović s pravom pridaje ovoj knjizi veliko značenje, zaključujući da »niti jedan pokušaj da se napiše istorija školstva pravoslavnih u Habzburškoj monarhiji, kao ni pokušaj monografije pojedinih republika i rumunjskih naselja u Monarhiji neće moći da mimoiđu ovu knjigu.«⁵⁷

Slavko Gavrilović izdaje 1974. knjigu u kojoj daje cjelovit prikaz veza između Vojvodine i Srbije za vrijeme Prvoga srpskog ustanka. Iako u uvodu obećava da će se pozabaviti odnosom Srba u cijeloj Monarhiji prema ustanku, on se ipak uglavnom zadržava u granicama Vojvodine, tako da su podaci o odjeku ustanka u Hrvatskoj i Slavoniji veoma oskudni. Većinom se odnose na podatke o reagiranju Vojne krajine, vojnika i oficira, na ustanak što se u najblažem obliku ispoljava u gledanju sa simpatijama na ustanak, do krajnje radikalnog — dezertiranja iz vojnih jedinica i prebjegavanja na stranu ustanika, Gavrilović opaža da se dezertiranje naročito pojačava u doba Ticanove bune, te donosi podatke iz kojih se vidi da je 1807. dezertiralo 456 vojnika, a da se taj broj kasnije još i povećao.⁵⁸ Treba svakako istaći Gavrilovićev prikaz Ticanove bune, izrađen prema novoj građi, s opravdanim isticanjem nacionalnog momenta i povezanosti ustanika s narodom u Srbiji, te isticanje idejnog utjecaja Prvoga srpskog ustanka na Srbe u Vojvodini.

Redakcijski odbor muzeja SR Srbije u Beogradu objavio je 1974. prvu knjigu svoje serije o historiji škola i obrazovanja kod Srba zamišljene u četiri knjige. Prva knjiga seže od početka pismenosti do 1790. Kako tekst obuhvaća uglavnom povijest školstva u Srbiji, školstvo Srba u Hrvatskoj ostalo je nekako po strani, tako da se u knjizi mogu naći samo osnovni podaci o pojedinim školama, ponegdje s brojem učenika i tek ponekim opisom života i rada u pojedinim školama, no sve to u nekoliko rečenica, i to zato što je djelo zbog velikog vremenskog perioda koji obrađuje informativnog karaktera. Osim toga, zbog historijski uvjetovane raspršenosti Srba po cijeloj teritoriji zemlje, pa i izvan nje (Ugarska), djelo se doima rasplinuto, jer tekst svojim sadržajem stalno seli iz jednog područja u drugo, što zamara i otežava njegovo praćenje. Knjiga sadrži neke nove podatke o pojedinim ličnostima vezanim za školstvo Srba u Hrvatskoj, npr. o Stefanu Vujanovskom i njegovu radu na preuređenju škola u Slavoniji i Hrvatskoj od 1778. dalje.⁵⁹ Vujanovski otvara tečaj za učitelje pri školi u Osijeku, pa autori napominju da su njegovi slušači prvi srpski kvalificirani učitelji.

⁵⁶ Sreta Pecinjački, Pravoslavno-trivijalne škole na području Karlovačke mitropolije u 1772. godini, Beograd 1969, 3.

⁵⁷ Slavko Gavrilović, Sreta Pecinjački, Pravoslavno-trivijalne škole na području Karlovačke mitropolije u 1772. godini, Zbornik za istoriju Matice srpske 3, 1971, 191.

⁵⁸ Slavko Gavrilović, Vojvodina i Srbija za vreme prvog ustanka, Novi Sad 1974, 260. — Iz nešto kasnijeg izvještaja slijedi da se broj povećao na 515.

⁵⁹ Grupa autora, Istorija škola i obrazovanja kod Srba, Istorijski muzej SR Srbije 1, Beograd 1974, 199.

Milan Radeka izdaje 1975. drugo izdanje svoje knjige iz 1963. o Srbima i pravoslavlju u Gornjoj krajini, za koju u uvodu kaže da nije zadovoljila želje čitalaca.⁶⁰ Dalje se u uvodu kritički osvrće na rad Grbića, Oklopdžije i D. Ruvarca. Školstvu Srba posvećuje, između ostaloga, dosta prostora. Dajući najprije kratak osvrt na državno školstvo, koje naziva krajiškim, prelazi na školovanje svećenstva o kojem ne donosi novih podataka već samo pregledan historijat klirikalne škole. Isto tako, kronološki redajući škole, uz kratki historijat svake od njih, postupa i u dijelu o srpskim narodnim školama. Pokušava dati i neke podatke o školama izvan Gornje krajine, no ti su podaci vrlo oskudni. Moglo bi se reći da je u poredbi s izdanjem iz 1963, bar što se školstva tiče, otišao iz krajnje konciznosti (samo jedna stranica) u preveliku širinu. Osim o školstvu govori opširno o doseljavanju Srba, a nakon školstva o njihovoj književnosti i pismenosti. Brojem podataka ovaj rad nadmašuje većinu dotadašnjih (iako je u knjizi sadržana tek manja polovica građe koju je Radeka prikupio), ali po svojoj koncepciji nije uspio nadmašiti neke od njih. Znanstvenog aparata nema, ali je zato na kraju knjige dat već spomenut opsežan popis izvora i literature koje je autor u knjizi upotrijebio. Pozitivno je da su neke pogreške koje se uočavaju u radu iz 1963. sada uklonjene.

Slavko Gavrilović javlja se 1976. ponovo jednim radom o ovoj tematici, taj put o Srbima u Hrvatskoj u XVIII st. Dajući pregled zbivanja u Vojnoj krajini u XVIII st. opisuje novo doseljavanje Srba u tom razdoblju i prilike u kojima oni tada žive ratujući za Monarhiju kroz čitavo to stoljeće. Gavrilović, nadalje, ističe značenje srpskoga građanskog staleža i konstatira da on nije bio toliko brojan koliko je svojim djelovanjem bio važan za razvitak srpske narodne zajednice u Hrvatskoj i Slavoniji. Trgovački stalež imao je razumijevanja za prosvjeđivanje naroda i rado je davao priloge za kupnju knjiga, kao, npr., za srpsku crkvu u Karlovcu.⁶¹ O školstvu Srba u Hrvatskoj autor piše vrlo malo, a podaci koje navodi uglavnom sadrže već poznate činjenice; pri tome zaključuje da je »školstvo kod Srba u Hrvatskoj u 18. veku bilo u početnom stadiju«. ⁶² Konstatira naizad da su se Srbi u Hrvatskoj održali zahvaljujući svojoj narodno-crkvenoj organizaciji i trgovačkom staležu.

Matica Srpska izdala je 1978. knjigu Vukosave Opačić-Lekić o Savi Mrkalju (1773—1833). Iako ovo nije djelo povjesničara već jezikoslovca, prvi je cjelovit rad o životu i radu toga reformatora srpskog pisma.⁶³ Prva dva dijela knjige (o životu i sudbini Mrkalja) autorica je obradila djelomično

⁶⁰ Milan Radeka, Gornja krajina, n. d. Objašnjavajući zašto knjiga iz 1963. nije zadovoljila želje čitalaca kaže da »naš čovjek želi da zna za svoju prošlost, posebno odakle je njegovo pleme. Knjižica iz 1963. malo je zadovoljila tim željama.«

⁶¹ Slavko Gavrilović, Srbi u Hrvatskoj u 18. veku, Zbornik za istoriju 14, Novi Sad 1976, 49.

⁶² Gavrilović, n. d., 54.

⁶³ Vukosava Opačić-Lekić, Sava Mrkalj, život i djelo. Novi Sad 1978. Usp. i Slavko Gavrilović, Prilog bibliografiji Save Mrkalja, Zbornik Matice Srpske za književnost i jezik IV i V, 1956—57, N. Sad 1958.

po građi Milana Radeke (prema rukopisu u SAN »Prilozi o prosvjeti i školstvu u Gornjoj krajini 1744—1824«, te »Nekoliko podataka o Savi Mrkalju«, rukopis kod autora u Karlovcu), što i sama spominje. Glavni dio njene radnje odnosi se na Mrkaljevu reformu jezika, a taj je dio radila samostalno. Da bi se pravilno razumjela pojava Save Mrkalja, kao i drugih tadašnjih pregalaca u kulturi i književnosti (Zaharije Orfelina, Pavla Solarića, Jovana Došenovića i drugih), daje kratak pregled života u Vojnoj krajini i okolnosti koje su uvjetovale njen ekonomski i kulturni razvoj. Ističe pri tome sâm život srpskog naroda, jer se u njemu nalaze korijeni iz kojih je izraslo djelo Save Mrkalja.⁶⁴ Konstatira da su Srbi u Hrvatskoj sve do polovine XVIII st. imali malo mogućnosti da bilo što urade na svom ekonomskom i kulturnom napretku, te u nastavku daje kraći pregled školstva i književnosti Srba u Hrvatskoj do Mrkalja. Autorica preuzima Radekinu tvrdnju da Šobat svojom definicijom narodnosti prethodi buržoaskoj teoriji o naciji.⁶⁵ U drugom dijelu knjige opisuje život Save Mrkalja. Opisujući tok njegova stradanja i bolesti nakon izdavanja knjige »Salo debeloga jera libo azbukoprotres« (1810),⁶⁶ kad se cijela srpska crkva na čelu s mitropolitom Stratimirovićem okomila na njega zbog diranja u slavenosrpski jezik, osuđuje podjednako nadmudri- vanje austrijskih vlasti i srpske crkvene vlasti oko njega, bez prave želje da mu se pomogne. Objavljuje izvještaj liječnika koji su ga liječili (u Karlovcu i Beču), pri čemu se ne slaže s njihovim davanjem prevelikog značenja utjecaju porodice na oblikovanje Mrkaljeve kasnije bolesne ličnosti, već traži uzrok bolesti u postupku društva prema njemu.⁶⁷ Konstatira da je od svih institucija prema Mrkalju najkorektnija bila ipak krajiška vojna vlast (iako nije bio vojni obveznik!) koja ga smješta u bolnice u Glini, Karlovcu i Beču, te da Krajina i njena vojna vlast nije bila pravi krivac za njegovu tragediju već druga tri uzroka: crkva, pisci i čitalačka publika.⁶⁸ U trećem dijelu knjige, koji je pretežno posvećen reformatorskom djelovanju S. Mrkalja u srpskom pismu, te njegovim književnim i pjesničkim djelima, prikazuje ga kao preteču Vuka Karadžića, kao stvaraoca temelja za novu srpsku kulturu. U dodatku donosi bibliografiju Mrkaljevih djela.⁶⁹

⁶⁴ Opačić-Lekić, n. d., 9.

⁶⁵ N. d., 25, komentar uz sliku.

⁶⁶ Knjižica se bavi izostavljanjem poluglasa (debelo jer) iz crkvenoslavenske ćirilice.

⁶⁷ Opačić-Lekić, n. d., 69.

⁶⁸ N. d., 93.

⁶⁹ Nedugo zatim, 1980, pojavio se novi rad o Savi Mrkalju — knjižica Gojka Nikoliša, koja, međutim, ne donosi ništa novo. Autor nije historičar niti jezikoslovac, već publicist koga je zainteresirala sudbina Save Mrkalja. Autor optužuje crkvu kao krivca Mrkaljevoj bolesti, iako je on imao nekih crta duševne neuravnoteženosti i prije nego što je pošao u kaluđere. Treba ipak istaći da se Nikoliš služio i neobjavljenom građom, pa se tako iz dijela njegove knjige u kojem govori o Mrkaljevu školovanju može uočiti već ranije od Radojčića iznesena konstatacija da u radu rodoljuba nije bilo osiguranoga razvojnog kontinuiteta. Naime, govoreći o klirikalnoj školi u Plaškom, Nikoliš kaže da je radila s dosta poteško-

Nakon gotovo pola stoljeća Ilija Mamuzić ponovo se 1979. vratio odjecima ilirizma, srpskim i hrvatskim, iako je, kako napominje u uvodu, već rasprava »Ilirizam i Srbi« obuhvatila »mnoge ličnosti koje su se angažirale u hrvatsko-srpskim zbivanjima za vreme ilirizma«. ⁷⁰ Vraćajući se djelovanju i odjecima hrvatskoga preporodnog pokreta on je ponovo konzultirao »naše stare listove, almanaha i magazine« i tako došao do novih podataka i o ličnostima koje je ranije obuhvatio, a pogotovu o novima koje su tek sada iskrsele iz novopregledane građe. On ističe da je i u ovom drugom radu položio težište na suradnju Srba u hrvatskoj preporodnoj književnosti i Hrvata u srpskoj. Pri tom se služio obilnom literaturom ⁷¹ i objavljenom građom o ilirskom pokretu (Horvat — Ravlić, Pisma Ljudevitu Gaju). Rad je podijeljen tako da se u prvom dijelu nižu hrvatski pisci koji su surađivali u srpskim listovima, prema tome kad se koji od njih pojavio prilogom, pismom, kazivanjem, a u drugom dijelu govori na isti način o srpskim piscima zadojenim ilirizmom i onima koji su bili njegovi protivnici.

Na više od 120 stranica teksta Mamuzić iznosi stavove, izjave i članke Srba kako onih iz Hrvatske tako i onih izvan nje, koji su se kroz njih deklarirali za ili protiv ilirizma, dajući uz svakog pojedinca i svoj komentar, neku vrstu sažetka njegovih stavova. Kao rodonačelnika »srpskog ilirizma« uzima Pavla Solarića (1786 — 1821). Njegov ilirizam ispoljava se, kako kaže, u stavu da su Srbi »deo ilirske celine«, ⁷² pa, ako su i najveći, ipak po njegovu mišljenju ne može »SRPSKO da stane umesto ILIRSKOG«. ⁷³ Interesantna je svakako Mamuzićeva tvrdnja da Solarića »treba smatrati ideologom jednog srpskog ilirizma, za cele dve decenije starijeg od Gajevog hrvatskog. To doduše nije bila jedna ideologija razrađena kao ona u Hrvata, ali je bila motivisana kao i Gajeva, s tim da se ni jedno posebno ime ne nametne kao sveobšte koje treba da bude Ilirsko«. ⁷⁴ Mamuzić žali što je Solarić ostao »osamljen i nenadovezan«. Od ostalih Srba iz Hrvatske, bilo iliraca ili protivnika ilirizma, Mamuzić je naveo njih osam. ⁷⁵ Od tih su zbog novih po-

ća, jer kako bi na eparhijsku vlast došao novi episkop tako bi se mijenjala sudbina škole — jedan bi je otvorio, a drugi zatvorio. Nikoliš također spominje teškoće oko nastavnika i udžbenika.

⁷⁰ Ilija Mamuzić, *Odjeci ilirizma Srpski i Hrvatski, Građa za povijest književnosti Hrvatske* 32, 1978, 295.

⁷¹ Govoreći o literaturi konstatira da »dok smo pre pola veka radeći na onoj raspravi imali u tom pogledu samo dva-tri manja ili veća dela o ovim hrvatsko-srpskim relacijama sada ih je bilo tri-četiri puta više, i to mahom povećih, pa odreda koncentrisanih baš na te relacije. To su sada bili neki prilozi: Vase Bogdanova, Viktora Novaka, Franje Fanceva, Slavka Ježića, Antuna Barca, Ljubomira Durkovića-Jakšića, Koste Milutinovića, Jaroslava Sidaka i još nekih koje književnika, koje političkih istoričara...« (Mamuzić, n. d., 296).

⁷² Isti, n. d., 404.

⁷³ Na i. mj.

⁷⁴ Na i. mj.

⁷⁵ Maksimilijana Pricu, Mojsija Baltića, Nikolu Borojevića, Božidara Petranovića, Špiru Popovića, Ignjata Brlića, Moju Horvaćanina, te Simeona Bogdanovića.

dataka o gledanju na ilirizam najzanimljiviji Nikola Borojević i Maksimilijan Prica. Nikola Borojević, graničarski oficir i pjesnik, u početku se zanio ilirizmom, zatim se jedno vrijeme kolebao, da bi se po Mamuziću, potkraj 1839. ili na početku 1840, preorijentirao i kao ilirski odbjeglica vratio srpstvu inzistirajući još kao ilirac, a naročito poslije povratka u srpstvo, na obrani srpske individualnosti (posebnosti), izjavivši čak u jednom trenutku da je, dok je bio ilirac, bio u zabludi. Maksimilijan Prica imao je također svoj stav o ilirskoj slozi, koji je, prema Mamuziću, bio uperen protiv svih onih koji su se zanosili »ilirskim jezikom za sve Ilire«, zalažući se za onoliko književnih jezika koliko ima »slovenskih plemena«, boreći se još kao đak u Zagrebu »za ime i pleme Srbsko proti praznom i mrtvom imenu ilirskom i proti ludoriji Ilirizma [...]«. ⁷⁰ Već se iz ova dva primjera vidi da će sukob izbiti, poglavito, zbog težnje Srba iliraca da sačuvaju svoju posebnost i individualnost. Oni će zato postavljati pitanje o opravdanosti ilirskog imena kao zajedničkog za sve pripadnike ilirskog pokreta suprotstavljajući mu srpsko ime (a Srbi izvan Hrvatske, između ostaloga, i zbog tada općenito usvojene zablude među njima da je štokavsko narječje »srpski dijalekt«).

U daljnjem Mamuzićevu tekstu može se uočiti nekoliko bitnih zamjerki Srba na račun ilirizma, razbacanih u obliku njihovih izjava danih na raznim stranama, koje skupljene čine zapravo kriterij za ocjenu pripadnosti jednom ili drugom taboru, tj. za ili protiv ilirizma. Zamjerke se mogu naći i kod onih Srba iliraca koji su prihvaćali ilirizam ne slažući se tek s ponekom njegovom komponentom, a pogotovu kod protivnika. Tako Teodor Pavlović, »svih antilira kolovođa«, istupa vatreno protiv ilirskog imena, »ubice našeg narodnog imena«, a i čitav niz drugih odbija to ime kao »neprilično«, »rimsko«, tj. strano. U već spomenutoj zabludi o »srpskom dijalektu« ustraju među ostalima Jovan Subotić, Miloš Popović, a prije svih njen »tvorac« Vuk Karadžić. Primjetna je i osuda Hrvata-iliraca što nisu prihvatili Vukov način pisanja nego su, po Pavlu Popoviću, »prijegli Česima i njihovom pravopisu«. Iz toga proizlazi i neprihvatanje sa srpske strane tog i takvog ilirskog jezika, a naročito je istaknuta težnja da ilirci prihvate »ćiriliska slova« kao svoje pismo (Justin Mihajlović, Sava Tekelija i dr.). Iako većina ne prihvaća latinicu, pojedinci, kao Antonije Arnot u svojim novinama, upotrebljavali su je, no to su bile iznimke. Karakteristična je i težnja da se umjesto ilirskog imena kao skupnog upotrebljava jugoslavensko; prvi iznosi tu misao Nikanor Grujić 1837, a konačan oblik daje joj Teodor Pavlović 1839. predlažući kao zajedničko ime »Jugoslavjani«. Tako je Mamuzić, mada to nigdje izričito ne čini, dao široku lepezu argumenata za odbijanje ilirizma kod većine Srba spomenutih u ovom radu. Iako je na osnovi sistematski i temeljito izložene materije i dobrog uočavanja bitnih trenutaka u razvoju pojedinih ličnosti od ilirizma preko jugoslavenstva natrag u srpstvo (ili zadržavanje u vodama jugoslavenstva zbog negiranja pojedinih komponenti ilirizma), mogao dati neki završni sažetak, on to ovaj put nije učinio. Da nije iz-

⁷⁰ N. d., 526. (»Bršljan« 12, 1836, 95—96.) — O pogledima M. Price usp. u ovom tekstu bilj. 35.

nio razloge protivljenja ilirizmu sa srpske strane, objasnio je time da se namjerno ograničio samo na »smotru« ličnosti, tj. izlaganje materije, ostavljajući »daljnjim i dubljim istraživanjima razne racionalne zahvate u ovu široko razastrtu materiju«. ⁷⁷ Pri tome izražava nadu da će ova »dopunska smotra biti koristan prilog punoj istoriji hrvatsko-srpskih odnosa u ovo ilirsko doba«. ⁷⁸

Želimo li na kraju izvršiti komparaciju ovih dvaju Mamuzićevih tekstova, koje razdvaja cijelih 45 godina, odmah ćemo opaziti da je u novijem tekstu primjetno ublažavanje stavova u pitanju odbijanja ili prihvaćanja ilirizma. Naime, nema više razlučivanja, barem ne onako kategorično za ili protiv, vjerojatno zbog novog materijala koji je osvijetlio stavove pojedinaca s više strana, te i zbog toga što se kod nekih sada (kao kod N. Borojevića) stalno isprepleće ilirstvo i srpstvo, što je otežalo deklariranje pojedinaca za ili protiv ilirizma. Vjerojatno je spomenuto ublažavanje stavova protivnika ilirizma neka kompenzacija za prijašnji zaključak da su »Srbi u ilirizmu gledali antisrpski pokret« ⁷⁹ koji je u ovom tekstu izostavljen. Nadalje, o nekim ličnostima u starijem tekstu Mamuzić nije imao dovoljno podataka da o njima nešto važnije kaže; o Georgiju J. Petroviću prije je znao samo inicijale G. P. J. »Ilir Serb iz Bačke« i uvrstio ga u pristalice ilirizma, a sada te inicijale i pseudonim povezuje s Georgijem Petrovićem, protivnikom ilirizma. Za Nikanora Grujića nije prije imao podataka o njegovu protivljenju ilirizmu, a sada tvrdi da je on bio »odrešit u odricanju ilirskog imena«. ⁸⁰ Jovana Stejića ubraja ranije u pristaše ilirizma na osnovi samo jednog podatka — izjave u pismu — bez podataka o njegovu kasnijem odnosu prema ilirizmu, a sada nalazi i podatak iz 1839. za koji kaže da je »proilirski«. U prvom tekstu nema riječi o Pavlu Solariću koga sada naziva »rodonačelnikom srpskog ilirizma« itd. Iako se primjećuje da autor ponegdje ponavlja pojedine citate iz ranijeg teksta, vezane uz objašnjavanje pojedinih stavova o ilirizmu (npr. Jovana Subotića, Evstatija Mihajlovića, Georgija Petrovića), ovaj će rad svakako uz prijašnji biti koristan prilog za proučavanje odnosa Srba prema ilirizmu. ⁸¹

⁷⁷ N. d., 528.

⁷⁸ N. d., 530.

⁷⁹ I. Mamuzić, Ilirizam i Srbi, Rad JAZU 247, 1933, 87.

⁸⁰ Isti, Odjeci ilirizma ..., 448.

⁸¹ Godine 1979. redakcijski odbor Prosvjete izdaje književnu hrestomatiju, izbor djela iz kulturne baštine Srba u Hrvatskoj. Govoreći u uvodu o kulturnim prilikama u Vojnoj krajini na početku XIX st. Stanko Korać ističe naročito sudbinu intelektualaca koji su mogli biti samo učitelji ili kaluđeri. Dakle, osnovne škole i manastiri bili su jedina pribježišta za Srbe intelektualce, stvaraocima u kulturi i književnosti. Korać konstatira, nadalje, da gotovo opća nepismenost naroda, te vojnički i poluvojnički odnos stanovništva prema vlastima obilježavaju društvenu, političku i kulturnu situaciju srpskog naroda u Krajini (str. 6). Hrestomatija obuhvaća preko dvije stotine djela nastalih u vremenu od kraja prve polovine XVIII st. do šezdesetih godina XX stoljeća, od kojih je preko 150 djela, ubrajajući ovamo i narodno stvaralaštvo, nastalo u razdoblju koje ovdje obrađujemo.

5. Iz svega što je ovdje rečeno o literaturi koja se bavi poviješću Srba u Hrvatskoj u razdoblju od druge polovine XVIII stoljeća do 1848. vidi se da literature ima razmjerno dosta, iako ona nije sva iste kvalitete. Cjelovitog rada o razdoblju nacionalnog osvješćivanja Srba u Hrvatskoj i Slavoniji dosada nema, već se autori bave pojedinim komponentama u njegovu razvoju, i to ponajviše školstvom, svakako najvažnijom od tih komponenata. Ostale su zastupljene slabije ili nikako. Do danas se nije pojavio potpun, pa čak niti u osnovnim crtama izrađen tekst o odnosu Srba u Hrvatskoj prema Prvom srpskom ustanku. Onih nekoliko rečenica kod Šišića i Gavrilovića odnosi se uglavnom na reagiranje graničara, dok o raspoloženju srpskog naroda u Hrvatskoj prema ustanku nema u literaturi podataka. Odnosu Srba u Hrvatskoj prema ilirskom pokretu također nije posvećena dovoljna pažnja. Od Mamuzićeva rada, koji ipak težište stavlja na odnos vojvođanskih Srba prema ilirizmu, nije do 1979. napisan tekst koji bi svojim kvalitetama premašio taj rad. Općenito se može konstatirati da su radovi što su nastali prije drugoga svjetskog rata ostali do danas osnovna literatura za većinu autora koji su kasnije pisali o povijesti Srba u Hrvatskoj i Slavoniji, te da je broj autora koji se pojavio nakon rata mnogo manji od broja predratnih autora koji se ovom temom bave. Očito je da ovo stanje proizlazi iz činjenice što se slabo ili nikako ne radi na arhivskoj građi, iako je ima dosta. Plašćanski arhiv, smješten u zgradi Povijesnog muzeja u Zagrebu, a također i pakrački, kao i mnogi parohijski arhivi po pojedinim mjestima kriju zadržalo u sebi mnoštvo neupotrijebljenih podataka, osobito za povijest školstva. Samo radom na arhivskom materijalu može se doći do novih podataka koji bi pridonijeli boljem poznavanju razvoja nacionalne svijesti Srba u Hrvatskoj i Slavoniji.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Ivan KAMPUŠ
Bernard STULLI
Jaroslav ŠIDAK

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Jaroslav ŠIDAK

KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Savez povijesnih društava Hrvatske
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Časopis izlazi jednom godišnje

Pretplate i narudžbe šalžite na adresu:
Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 500 din.

Izdavanje časopisa sufinancira

Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH — VII.

Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — prosinac 1982.